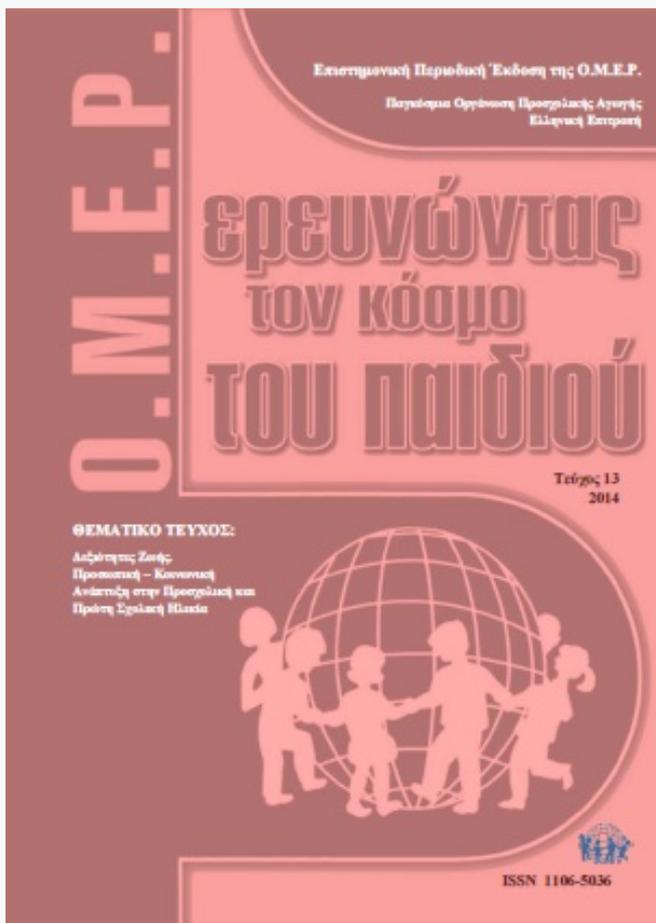

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 13 (2014)

Special Issue - Life Skills

Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Αικατερίνη Κοκοζίδου (Aikaterini Kokozidou), Ευθυμία Γώτη

doi: [10.12681/icw.17935](https://doi.org/10.12681/icw.17935)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοκοζίδου (Aikaterini Kokozidou) Α., & Γώτη Ε. (2014). Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 188–199. <https://doi.org/10.12681/icw.17935>

Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σημερινή εποχή χαρακτηρίζεται από διάφορες μορφές απώλειας. Το σχολείο οφείλει να παράσχει στήριξη, ενημέρωση και βοήθεια στη διαχείρισή τους και να αναλάβει δράσεις προς όφελος των μαθητών που τις βιώνουν. Σκοπός της εργασίας είναι η παρουσίαση της εκπαιδευτικής παρέμβασης, η οποία πραγματοποιήθηκε σε νηπιαγωγείο του νομού Ημαθίας (12 νήπια), τη σχολική χρονιά 2011-12, όπου η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών βίωσε κάποια μορφή απώλειας. Οι στόχοι που τέθηκαν κατά το σχεδιασμό της παρέμβασης ήταν: η αναγνώριση, επεξεργασία και διαχείριση συναισθημάτων, η διερεύνηση της έννοιας της απώλειας και των επιπτώσεών της, η αναζήτηση των τρόπων στήριξης σε όσους την υφίστανται, η απενοχοποίηση, η ανθεκτικότητα και η προσαρμογή σε αντίζοες συνθήκες, η απόκτηση αισιόδοξης στάσης για τη ζωή.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

Ανάπτυξη δεξιοτήτων, διαχείριση συναισθημάτων, απώλεια

THE LOSS IN A CHILD'S LIFE

ABSTRACT

Life in our days is characterised by several kinds of loss. The school community has to provide support, advising and all kinds of help in the direction of managing these issues, as well as take all kinds of action in the best interest of the children that suffer. The aim of this presentation is to communicate an educational intervention that took place in a preschool of Imathia County, during the academic year 2011 – 12. Most of the twelve infants experienced some sort of loss at the time. The targets set for this project were: knowing, processing and managing feelings, exploring the concept of loss and its consequences, seeking for ways to support whoever experiences loss, overcoming feelings of guilt, having stamina and ability to adjust to all kinds of adverse circumstances, acquiring a positive attitude to life.

KEY WORDS

Development of skills, managing feelings, loss

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ζωή ενός παιδιού, καθώς μεγαλώνει, εμπεριέχει πολλά στάδια εξέλιξης, τα οποία χαρακτηρίζονται από συνεχείς αποχωρισμούς και νέες αρχές (Baum, 2007), όπως η γέννηση, ο απογαλακτισμός, η είσοδος του στο σχολικό περιβάλλον, η εγκατάλειψη του πατρικού σπιτιού κατά την ενηλικίωση κ.λπ.

Μερικές φορές, όμως, τα παιδιά αντιμετωπίζουν γεγονότα, τα οποία τα προκαλούν συναισθηματικές κρίσεις, που τα αποδιοργανώνουν και τα καθιστούν αδύναμα να τις διαχειριστούν (Χατζηχρήστου, 2008α). Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται οι σοβαρές ασθένειες, η νοσηλεία, ο χωρισμός, η μετανάστευση, ο θάνατος αγαπημένου προσώπου. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται τόσο σοβαρά γεγονότα, όπως τα προαναφερθέντα, και πιο συγκεκριμένα ο θάνατος, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ικανοποιητική εξέλιξη στη μετέπειτα ζωή τους (Geldard et al, 2011). Εξάλλου, ο θάνατος είναι ένα γεγονός που αγγίζει κάποια στιγμή τη ζωή τους (Atkinson, 1980), κατά τη διάρκεια της οποίας «χάνουν» παππούδες και άλλους συγγενείς, γονείς, αδέρφια, φίλους, συμμαθητές, τα αγαπημένα τους κατοικίδια ζώα (Hare & Cunningham 1988· Hare & Skinner, 1988). Τα προβλήματα που εμφανίζονται πιο συχνά, σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι σωματικές ενοχλήσεις, πόνοι στο στομάχι και το κεφάλι, φόβοι για την υγεία, ενούρηση, κατάθλιψη, διαταραχές στον ύπνο και το φαγητό, ενοχές, και αντικοινωνική συμπεριφορά-επιθετικότητα, η οποία καλύπτει την κατάθλιψή τους (McCown & Davies, 1995).

Ειδικότερα, στην προσχολική ηλικία, υπάρχουν κάποιες ιδιαιτερότητες στον τρόπο σκέψης του παιδιού, οι οποίες επηρεάζουν τις αντιλήψεις του σχετικά με το θάνατο.

Συχνά, τα παιδιά θεωρούν ότι τα ίδια ή ένα γεγονός άσχετο μπορούν να προκαλέσουν ένα θάνατο (Bacque, 2007). Επιπλέον, δεν έχουν τη δυνατότητα να αναγνωρίζουν τα συναισθήματά τους (Baum, 2007), δε μπορούν να τα κατονομάσουν, να τα εκφράσουν και να τα διαχειριστούν (Neimeyer, 2006).

Επίσης, επειδή τα μικρά παιδιά δεν αντέχουν για μεγάλο χρονικό διάστημα το θρήνο, «θρηνούν σε δόσεις» (Ράλλη, 2006).

Σύμφωνα με το Worden (1991), για να ξεπεραστεί ο θρήνος με επιτυχία το παιδί θα πρέπει:

Να αποδεχτεί την πραγματικότητα της απώλειας.

Να επεξεργαστεί την οδύνη που συνεπάγεται, ώστε να προσδιορίσει εκ νέου τη θέση του στον κόσμο, χωρίς το αγαπημένο πρόσωπο.

Να δημιουργήσει μια συμβολική σχέση με το άτομο που έχασε, να αναγνωρίσει την κληρονομιά του και να προχωρήσει στη ζωή.

Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι, όσον αφορά στα μικρά παιδιά, όταν θρηνούν, είναι καλό να εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους, μέσα από τη ζωγραφική, τις δραματοποιήσεις, την αφήγηση ιστοριών (Stevenson, 2006· Hare & Cunningham, 1988), ώστε να καταφέρουν να τα ελέγξουν και να μπορέσουν να διατηρήσουν τη συναισθηματική τους ισορροπία (Χατζηχρήστου, 2008β). Οι ενήλικοι, παρόλο που είναι υπεύθυνοι για αυτήν την επικοινωνία, συχνά την αποφεύγουν, διότι αισθάνονται αμήχανοι (Παπαδάτου, 2005· Hare & Skinner, 1988), διότι και οι ίδιοι βρίσκονται σε διαδικασία θρήνου (McCown & Davies 1995· Baum, 2007) και τέλος επειδή νομίζουν ότι μπορούν να τα προστατέψουν από τις δυσάρεστες συνέπειες. Έτσι, συχνά αγνοούν ή υποτιμούν τις σκέψεις τους, την ανάγκη τους να γνωρίζουν τι συμβαίνει και τα συναισθήματά τους (Scott-heyas & Peacock, 1997· Atkinson, 1980), κάτι που οδηγεί συχνά τα παιδιά σε δημιουργία φαντασιώσεων και ιστοριών πολύ τρομακτικών (Monroe, 2005· Hare & Cunningham, 1988). Η επικοινωνία, λοιπόν, είναι απαραίτητη και στις περιπτώσεις που τα παιδιά δεν επιθυμούν να εκφραστούν, οι ενήλικοι πρέπει να αφήνουν πάντα ανοιχτό ένα διάλογο για αυτήν (Χατζηχρήστου, 2006), δίνοντας σε αυτά την άδεια έκφρασης και θρήνου (Scott-heyas & Peacock, 1997).

Το σχολείο δε μπορεί να μείνει αμέτοχο σε τόσο σημαντικά και ευαίσθητα γεγονότα. Οφείλει να παράσχει στήριξη, ενημέρωση και βοήθεια στη διαχείρισή τους και, μέσω ενός πλαισίου συνεργασίας με την οικογένεια, να αναλάβει δράσεις προς όφελος των μαθητών.

Στο παρελθόν, τα παιδιά ήταν εξοικειωμένα με την αρρώστια και το θάνατο, τις τελετουργίες και το πένθος (Leshan, 1998). Τα τελευταία χρόνια, όμως, η αρρώστια και ο θάνατος «αντιμετωπίζονται» κατεξοχήν στα ιατρικά κέντρα (Engel, 1977).

Η οικογένεια, επομένως, πλέον, σταμάτησε να παίζει τον κυρίαρχο ρόλο στη φροντίδα των δικών της ανθρώπων, η οποία έγινε υπόθεση των ειδικών (Moller, 1990).

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι συχνά οι γονείς χρειάζονται οι ίδιοι στήριξη για το θρήνο που βιώνουν, αφήνει τα παιδιά χωρίς ενημέρωση, να θρηνήσουν μόνα τους (Baum, 2007).

Σε αυτήν την περίπτωση, ο ρόλος του εκπαιδευτικού γίνεται ακόμη πιο σημαντικός, διότι, αφενός, με την υποστήριξή του και την προσφορά ενός προτύπου στο παιδί, το καθιστά ικανό να αντεπεξέλθει με επιτυχία στην αγχογόνα κατάσταση (Νίλσεν, 2006), αφετέρου δημιουργεί τη βεβαιότητα σε αυτό ότι αξίζει, ότι κάποιος θα φροντίσει για αυτό και θα ανταποκριθεί στις ανάγκες του (Stevenson, 2006). Ο εκπαιδευτικός μπορεί να δημιουργήσει ένα σταθερό περιβάλλον για το παιδί, που τόσο το έχει ανάγκη, για να καταφέρει να επεξεργαστεί την απώλειά του (Παπαδάτου, 2005).

Το σύγχρονο, αποτελεσματικό σχολείο, επομένως, δεν αποσκοπεί μονάχα στην παροχή εκπαίδευσης, αλλά παρέχει στους μαθητές και υπηρεσίες φροντίδας (Μπίμπου-Νάκου et al, 2005). Το ενδιαφέρον του δηλαδή, δεν εστιάζεται στις σχολικές επιδόσεις τους μονάχα, αλλά και στην προαγωγή της ψυχικής τους υγείας και αναγνωρίζεται, πλέον, ως κοινότητα που νοιάζεται (school as caring community), (Χατζηχρήστου, 2008γ).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση της εκπαιδευτικής παρέμβασης, «Η απώλεια στη ζωή του παιδιού», η οποία πραγματοποιήθηκε σε νηπιαγωγείο του νομού Ημαθίας τη σχολική χρονιά 2011-12, όπου η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών βίωνε κάποια μορφή απώλειας.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες και διάρκεια παρέμβασης

Στο πρόγραμμα αγωγής υγείας, «Η απώλεια στη ζωή του παιδιού», συμμετείχαν δώδεκα μαθητές που φοιτούσαν στο νηπιαγωγείο Ράχης, του νομού Ημαθίας, τη σχολική χρονιά 2011 – 2012. Οκτώ από αυτά ήταν νήπια και τέσσερα ήταν προνήπια. Το πρόγραμμα εκπονήθηκε μέσα σε διάστημα πέντε μηνών.

Υλικά και τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν

Παραμύθια, εικόνες, χάρτες, επιστημονικά βιβλία, υλικά για κατασκευές, χαρτόνια και χαρτί Α₄, μαρκαδόροι, μπαλόνια με ήλιο.

Οι μαθητές του νηπιαγωγείου, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργητικά, διότι χρησιμοποιήθηκε η βιωματική προσέγγιση, εργάστηκαν στην ολομέλεια, σε ομάδες και ατομικά. Οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η δραματοποίηση, τα παιχνίδια ρόλων, τα εικαστικά, η επαφή με έργα τέχνης και ιστορίες, η επίσκεψη σε μουσείο και ο καταγισμός ιδεών.

Αιτιολογία

Η παρέμβαση κρίθηκε αναγκαία λόγω του μεγάλου αριθμού παιδιών που βίωναν κάποια μορφή απώλειας, όπως θάνατο, διαζύγιο, μετανάστευση, αλλαγή κατοικίας και περιβάλλοντος. Ωστόσο, η αφορμή δόθηκε με τις ζωγραφιές ενός παιδιού, που απεικόνιζαν ανεμοστρόβιλους και καταιγίδες να διαλύουν σπίτια, να σκοτώνουν ζώα και να καθιστούν τους ανθρώπους ανήμπορους να αντιδράσουν. Η συζήτηση που ακολούθησε με τη μητέρα του εν λόγω παιδιού αποκάλυψε ότι η ίδια βίωνε έναν παραγνωρισμένο θρήνο, για μία προσωπική της απώλεια και ότι η ενημέρωση που παρείχε στο παιδί της το οδήγησε σε αναπάντητα ερωτηματικά, ενοχές, διαστρεβλωμένες και τρομακτικές πεποιθήσεις για την ερμηνεία των γεγονότων και το δικό του μέλλον.

Διαδικασία – Δραστηριότητες, αναλυτική περιγραφή

Η παρέμβαση στηρίχθηκε στους παρακάτω άξονες:

- Αναγνώριση, ονοματοδοσία, επεξεργασία, διαχείριση και αποδοχή συναισθημάτων.
- Προσέγγιση της έννοιας της απώλειας.
- Έθιμα, τελετουργίες, αναμνήσεις.
- Ανάγκη για αναζήτηση, προσφορά και αποδοχή βοήθειας.
- Ανάπτυξη μιας αισιόδοξης ματιάς και στάσης για τη ζωή μετά την απώλεια.

1. Εισαγωγική δραστηριότητα

Μία μέρα στην αυλή του σχολείου τα παιδιά βρήκαν μια νεκρή δεκαοχτούρα. Η αναστάτωσή τους ήταν μεγάλη. Στη συζήτηση που ακολούθησε στην τάξη αποφάσισαν: α. να τη θάψουν, «όπως τους ανθρώπους», σε κουτάκι, «όπως το κουτί για τους ανθρώπους», το οποίο ονομάσαμε και β. να γράψουν γράμμα στα παιδιά του δημοτικού να μη χαλάσουν, κατά λάθος, τον τάφο. Ακολούθησε

ζωγραφική από τον καθένα και συζήτηση σχετική με την παύση των σωματικών λειτουργιών ενός ζωντανού οργανισμού, όταν πεθαίνει. Όταν την τοποθετήσανε, όμως στο κουτί, πρότειναν να τη σκεπάσουν με ένα χαρτί για να μην κρυώνει. Επαναλάβαμε ότι «δεν κρυώνει, δεν πεινάει, δεν πονάει, δε μυρίζει, δε θα ξαναπετάξει». Αξίζει να επισημανθεί ότι τα παιδιά άφηναν λουλούδια στον τάφο όλη τη χρονιά.

2. Δραστηριότητες για τα συναισθήματα

Οι επόμενες δραστηριότητες στοχεύουν στην αναγνώριση, ονοματοδοσία, επεξεργασία, διαχείριση και αποδοχή συναισθημάτων.

-Τι νιώθω;

Η εκπαιδευτικός αναφέρει παραδείγματα (π.χ. μού παίρνουν το παιχνίδι, μού κάνουν ένα δώρο, πεθαίνει ένα πουλάκι, παίζω με τους φίλους μου) και τα παιδιά αναγνωρίζουν τα συναισθήματα που νιώθουν, σε αυτές τις καταστάσεις, και τους λόγους που τα προκαλούν. Αρχικά, τα παιδιά αναφέρονται στα συναισθήματά τους λέγοντας μόνο «νιώθω καλά» ή «νιώθω άσχημα». Στη συνέχεια, αναγνωρίζουν τέσσερα: χαρά, λύπη, θυμό και φόβο (στην πορεία υλοποίησης του προγράμματος προστίθενται και άλλα). Ονομάζουν ένα συναίσθημα, από τα προαναφερθέντα και ζωγραφίζουν το λόγο για τον οποίο νιώθουν έτσι.

-Ποιο συναίσθημα είναι αυτό;

Κάποιο παιδί εκφράζει με το πρόσωπό του ένα συναίσθημα. Οι υπόλοιποι μαντεύουν ποιο είναι και αιτιολογούν την επιλογή τους. Χωρίζονται σε ζευγάρια. Διαλέγουν ένα συναίσθημα, γράφουν ποιο είναι, το ζωγραφίζουν με μολύβι και κολλάνε πλαστελίνη. Παρουσιάζουν στην ολομέλεια.

-Η χώρα της χαράς και της λύπης.

Ζωγραφίζουν τη χώρα της λύπης και τη χώρα της χαράς. Παρουσιάζουν στην ολομέλεια και την περιγράφουν.

-Σύνθεση εκφραστικού προσώπου.

Τα νήπια διαλέγουν και κόβουν, από μία συλλογή με χαρακτηριστικά προσώπου, αυτά που επιθυμούν και συνθέτουν ένα εκφραστικό πρόσωπο. Δίνεται με αυτόν τον τρόπο η ευκαιρία σε ένα προνήπιο να εκφράσει τη λύπη, την αγωνία και το φόβο του για την υγεία της μητέρας και του μικρού του αδερφού και να υπάρξει συζήτηση με τους γονείς για την παροχή εξηγήσεων, οι οποίες ανακούφισαν το παιδί και το βοήθησαν να γνωρίζει την κατάσταση με ακρίβεια. Ζωγραφίζουν γιατί νιώθει έτσι, παρουσιάζουν στην ολομέλεια και περιγράφουν.

-Έκφραση συναισθημάτων.

Τα παιδιά κρατάνε στα χέρια τους ένα μαξιλάρι. Πηδάνε επάνω του, περπατάνε χωρίς να το πατήσουν, κάθονται σε αυτό, το περιγράφουν, σηκώνονται όρθια. Η νηπιαγωγός λέει συναισθήματα, και ανάμεσά τους κάποια που δεν έχουν ακόμη αναγνωριστεί (όπως ντροπή, έκπληξη, απογοήτευση, τρόμο, οργή, μοναξιά, ζήλια) και τα παιδιά εκφράζονται ανάλογα, με μέσο το μαξιλάρι. Υπογραμμίζεται το γεγονός ότι, ενώ τα παιδιά δεν είχαν ακόμη κατονομάσει τα εν λόγω συναισθήματα, ωστόσο τα αναγνώρισαν, όταν τα άκουσαν, και μπόρεσαν να τα εκφράσουν.

3. Ο κύκλος της ζωής, οι εναλλαγές στη φύση

Υπάρχουν πολλοί κύκλοι στη φύση, υπάρχουν φαινόμενα που αρχίζουν, έχουν μια πορεία και τελειώνουν και είναι πολύ καλή ευκαιρία να γίνει εισαγωγική συζήτηση, για τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου, με αφορμή τα φαινόμενα αυτά, που είναι, επιπλέον, συνηθισμένα θέματα ενασχόλησης στο νηπιαγωγείο.

-Ο κύκλος του νερού.

Τα παιδιά γίνονται σταγόνες και δραματοποιούν τον κύκλο του νερού. Οι σταγόνες στο ταξίδι τους αλλάζουν, μεταμορφώνονται, ωστόσο, σε όλες τους τις μορφές παραμένουν νερό.

- Ο κύκλος της ζωής του ανθρώπου.

Συγκρίνουν τα παιδιά φωτογραφίες ανθρώπων, σε τρεις σταθμούς της ζωής. Ακολουθεί συζήτηση για τα χαρακτηριστικά κάθε περιόδου της ζωής και για το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι περνούν από τα στάδια αυτά. Αναφέρουν σε ποιο στάδιο βρίσκονται τα ίδια και οι άνθρωποι στην οικογένειά τους, καθώς και το γεγονός ότι ο επόμενος σταθμός, το τέλος της πορείας, είναι ο θάνατος.

-Ζωγραφική των φάσεων στον κύκλο της ζωής.

Σε χαρτί σχεδιάζει ο εκπαιδευτικός έναν κύκλο, τον οποίο χωρίζει σε τέσσερα μέρη, που αντιπροσωπεύουν τα τέσσερα στάδια: γέννηση, εξέλιξη, γηρατειά, θάνατος. Τα παιδιά ζωγραφίζουν σε κάθε τεταρτημόριο αντιστοίχως. Παρουσιάζουν στην ολομέλεια και ακολουθεί συζήτηση για το φυσικό επακόλουθο των γηρατειών, το θάνατο, και τις συνέπειες για τις λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος. Τα παιδιά θυμούνται την αντίστοιχη συζήτηση για τη νεκρή δεκαοχτούρα στην αυλή. Τα προνήπια λένε ότι ο νεκρός θα σηκωθεί και ότι κρύνει. Αποσαφηνίζουμε την παύση όλων των λειτουργιών του σώματος. Ξανασυζητάμε πότε πεθαίνουν οι άνθρωποι και κάποιες από τις συνήθειές μας, όπως το να τοποθετούμε αντικείμενα ή λουλούδια στον τάφο.

4. Τι είναι απώλεια (καταγισμός ιδεών)

Η νηπιαγωγός, προκειμένου να εισαγάγει την έννοια της απώλειας, η οποία είναι άγνωστη για τα παιδιά, για να την επεξεργαστούν σε όλες τις πτυχές της, δίνει τρεις άξονες: απώλεια είναι οτιδήποτε χάνουμε, τελειώνει ή πεθαίνει. Ακολουθούν οι ιδέες και η καταγραφή τους.

-Κατηγοριοποίηση των απαντήσεων.

Η κατηγοριοποίηση γίνεται ως εξής: τι χάνουμε; γιατί το χάνουμε; πώς νιώθουμε; πώς αντιδράμε; Επεξεργαζόμαστε όλες τις μορφές της απώλειας, τις αιτίες, τις συνέπειες, τις αντιδράσεις και τα συναισθήματά μας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένα παιδί απάντησε ότι νιώθουμε πως δε θα αλλάξει ποτέ τίποτα και θα είμαστε πάντα στενοχωρημένοι. Ονομάσαμε το συναίσθημα απελπισία και έγινε αναφορά στο γεγονός ότι, όταν είμαστε απελπισμένοι, νιώθουμε ότι δε θα μπορούσαμε να ξαναβιώσουμε χαρά και κάτι τέτοιο είναι φυσιολογικό, όμως τα πράγματα αλλάζουν και πάλι στη ζωή.

-Αν η απώλεια ήταν...

Η νηπιαγωγός ρωτάει πώς θα έμοιαζε ένα λουλούδι που θα προκαλούσε τα συναισθήματα που προκαλεί η απώλεια (πώς ένα κορίτσι, ζώο, δωμάτιο, καιρός, φαγητό και χρώμα). Τα παιδιά ζωγραφίζουν σχετικά και παρουσιάζουν στην ολομέλεια. Η δραστηριότητα στάθηκε η αφορμή να μιλήσει, για πρώτη φορά ένα παιδί, του οποίου οι γονείς είχαν χωρίσει και να βρει η νηπιαγωγός την ευκαιρία να το διαβεβαιώσει ότι το ίδιο δεν έφταιγε και ότι οι γονείς του θα το αγαπάνε και θα το φροντίζουν όπως και πριν.

-Παραμύθι για την απώλεια: «εφτά κουτσούνες αδελφές» (Ηλιόπουλος, 2011).

Ανάγνωση του παραμυθιού. Το παραμύθι είναι διαδραστικό και τα παιδιά καλούνται να κάνουν επιλογές. Περιγράφει πώς πεθαίνει μια κουτσούνα, μια ζυμαρένια κούκλα, στην προσπάθειά της να διασχίσει ένα ποτάμι πάνω από ένα ξύλο-γέφυρα. Τα παιδιά διαλέγουν πώς θα αντιδράσουν οι αδερφές, πώς νιώθουν, αν ξαναβρίσκουν ή όχι χαρά στη ζωή, ποιο τέλος επιθυμούν για το παραμύθι. Ενδεικτικές απαντήσεις: οι αδερφές στενοχωρήθηκαν, έκλαψαν, θύμωσαν που δεν την έσωσαν και αποφάσισαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους. Στο τέλος, το παραμύθι έλεγε πως, έτσι όπως ανέβηκαν τα αερόστατα στον ουρανό σχημάτισαν την εικόνα της αδερφής τους. Τα παιδιά είπαν ότι η αδερφή τους πέθανε και ότι

νόμισαν πως την είδαν, αλλά δεν την είδαν πραγματικά, γιατί την αγαπούσαν πολύ. Επίσης είπαν ότι όταν κάτι είναι τόσο τρομακτικό, όπως ο θάνατος, λέμε «δεν το πιστεύω». Στη συνέχεια, τα περισσότερα διάλεξαν οι κούκλες να ξαναγυρίσουν πίσω στο σπίτι τους, να έρθει να τις πάρει η γιαγιά που τις είχε φτιάξει. Τέλος ζωγράφισε ό,τι επιθυμούσε ο καθένας.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τα παιδιά επισημαίνουν ότι και οι άνθρωποι πεθαίνουν παρόλο που δεν είναι από ζυμάρι. Η νηπιαγωγός τα πληροφορεί ότι αυτό γίνεται όταν οι άνθρωποι γεράσουν, ή όταν αρρωστήσουν πολύ σοβαρά, ή υποστούν ένα εξαιρετικά σοβαρό ατύχημα. Σίγουρα πάντως όχι επειδή κάποιος θα σκεφτεί κάτι τέτοιο.

5. Έξι κύκλοι

Σε ένα χαρτί Α4, είναι ζωγραφισμένοι έξι κύκλοι, που αντιπροσωπεύουν συναισθήματα. Κάθε παιδί ζωγραφίζει μία απώλεια που βίωσε και ονομάζει τα δικά του συναισθήματα, τα οποία μπορεί να είναι διαφορετικά από αυτά των υπολοίπων, αλλά είναι όλα αποδεκτά και διαλέγει το χρώμα που θα γεμίσει τον κύκλο. Ο χώρος που καταλαμβάνει το χρώμα δείχνει το μέγεθος του συναισθήματος.

6. Δημιουργία παραμυθιού

Τα παιδιά κάθονται σε κύκλο. Η νηπιαγωγός τα εξηγεί ότι θα γράψουν ένα παραμύθι για έναν ήρωα, που μπορεί να είναι άνθρωπος, ζώο ή φυτό. Το παραμύθι θα αναφέρεται στη γέννηση, την εξέλιξη, τα γηρατιά και το θάνατό του. Κάθε παιδί λέει μία πρόταση. Το τελευταίο πρέπει να ολοκληρώσει την ιστορία. Γράφουμε το παραμύθι. Καθένας ζωγραφίζει την πρόταση που διατύπωσε. Τα παιδιά φτιάχνουν το εξώφυλλο του παραμυθιού και δίνουν τον τίτλο: το Τριαντάφυλλο και ο κύκλος της ζωής. Το παιδί που βρήκε τον τίτλο φώναξε: «αφού το μάθαμε!».

7. Κάτι που έχασα κάποτε

Επεξεργαστήκαμε με τα παιδιά τη διαδικασία του θρήνου, τις συνέπειες μιας απώλειας στη ζωή τους, διερευνήσαμε ποια είναι τα πρόσωπα στα οποία μπορούν να απευθυνθούν ζητώντας βοήθεια ή πώς τα ίδια μπορούν να βοηθήσουν κάποιον που τα έχει ανάγκη, για τον ίδιο λόγο. Τα παιδιά ζήτησαν από τη νηπιαγωγό να συμμετέχει και άκουσαν με μεγάλο ενδιαφέρον τις αποκαλύψεις για τη δική της ζωή και τα συναισθήματά της.

-Ομαδική δραστηριότητα.

Η νηπιαγωγός καταγράφει τις απώλειες των παιδιών, τα συναισθήματά τους, τον τρόπο που αντέδρασαν στο παρελθόν και γίνεται σχετική διερεύνηση που αφορά στο παρόν και στο μέλλον. Υπάρχει αναφορά στη βοήθεια που μπορεί κάποιος να δεχτεί και να προσφέρει σε τέτοιες καταστάσεις.

-Ατομική δραστηριότητα.

Επαναλαμβάνεται η ίδια δραστηριότητα, ατομικά, ώστε κάθε παιδί να έχει την ευκαιρία να απαντήσει στα ανωτέρω ερωτήματα και να διερευνήσει η νηπιαγωγός τη στάση, τις απόψεις και την ψυχική κατάστασή του, ιδιαιτέρως αυτών που έχουν υποστεί απώλειες.

Δύο από τα παιδιά που βίωναν απώλειες τις ανέφεραν και εξέφρασαν τα συναισθήματά τους σχετικά. Ενδεικτικά είπαν: «*φ βάμαι ό π θα χάσω τη μαμά μου ό παν ό μους θα είμαι πο λώ μεγάλη*», «*άνιωθα χαρούμενος γιατί δεν το σκεφτόμουν*», «*να ζητάμε βοήθεια και τότε κάποιος θα ακούσει*».

Η νηπιαγωγός διαπίστωσε από τη δραστηριότητα «κάτι που έχασα κάποτε», ότι πολλά νήπια δε μπορούσαν να βρουν κάποιο τρόπο για να ζητήσουν βοήθεια ή να νιώσουν καλύτερα. Για αυτόν το λόγο σχεδιάστηκε η επόμενη δραστηριότητα.

8. Τι μπορεί να με βοηθήσει;

Τα νήπια στέκονται με την πλάτη στον τοίχο. Η νηπιαγωγός λέει κάποιους τρόπους που μπορεί να βοηθούν αυτόν που βιώνει μια απώλεια (π.χ. με βοηθάει να μιλώ στους γονείς μου, να ρωτώ τι έγινε, να μιλάω για το φόβο μου, να σκέφτομαι ότι τα πράγματα θα αλλάξουν). Εάν θεωρούν τα παιδιά ότι κάποια πρόταση είναι πολύ βοηθητική, κάνουν ένα μεγάλο βήμα, εάν πιστεύουν ότι τα βοηθά λιγότερο, κάνουν ένα μικρό βήμα και εάν δεν τα βοηθά καθόλου, δε μετακινούνται.

-Συζήτηση.

Τα παιδιά μιλάνε για το ότι τα πράγματα αλλάζουν ξανά και οι άνθρωποι ξαναβρίσκουν τη χαρά. Ένα νήπιο δηλώνει ότι θα είναι πάντα λυπημένο, που θα μάς χάσει το καλοκαίρι και δίνει την ευκαιρία να ειπωθεί πως, όταν αγαπάς κάτι πολύ, δε μπορεί παρά να λυπάσαι όταν τελειώσει και το χάσεις, αλλά ότι βρίσκεις στη ζωή σου μετά καινούρια πράγματα που σε χαροποιούν και αυτό που τελείωσε ή χάθηκε το κρατάς μέσα στην καρδιά σου. Στη συνέχεια, ζωγραφίζει κάθε παιδί ό,τι νομίζει ότι είναι ο πιο βοηθητικός τρόπος για το ίδιο.

-Τα πράγματα πάλι θα αλλάξουν.

Στην προηγούμενη δραστηριότητα, «τι μπορεί να με βοηθήσει», η νηπιαγωγός διαπίστωσε ότι πολλά νήπια απάντησαν ότι ο πιο βοηθητικός, για αυτά, τρόπος ήταν να σκέφτονται ότι τα πράγματα πάλι θα αλλάξουν. Θέλοντας να ενισχύσει την αισιόδοξη αυτή στάση, έφτιαξε με τα παιδιά ένα τραγουδάκι, βασισμένο στις διάφορες εναλλαγές που είχαν επεξεργαστεί, το οποίο δίνει αυτήν την αισιόδοξη προοπτική στη ζωή τους και ζωγράφισαν σχετικά.

«Μετά τη νύχτα, έρχεται η μέρα,
μετά τη βροχή, έρχεται ο ήλιος.
Μετά το χειμώνα, να το καλοκαίρι
Και μετά τη λύπη πάντα η χαρά.»

9. Το κουτί των αναμνήσεων

Κάθε νήπιο διακοσμεί ένα κουτί, στο οποίο θα τοποθετήσει οτιδήποτε θέλει, που θα του θυμίζει στο μέλλον κάποιο σημαντικό, για αυτό, πρόσωπο ή ζώο. Κάθε φορά που θα επιθυμεί, θα μπορεί να ανοίγει το κουτί του και να το θυμάται. Τα παιδιά είπαν ότι θα βάλουν ζωγραφιές από το νηπιαγωγείο, μπίλιες από ένα φίλο το ω , δωράκια από τη γιαγιά τους, γράμμα από τη νο α το ω , πο υ έφυγε μακριά, φωτογραφίες από τους φίλους τους.

-Κάθε παιδί σκέφτηκε κάτι θετικό για κάθε συμμαθητή του, το οποίο υπαγόρευσε στη νηπιαγωγό, η οποία το κατέγραψε. Δημιουργήθηκε έτσι για όλους ένα κείμενο με ενθαρρυντικά λόγια και επαίνους και τοποθετήθηκε στο κουτί των αναμνήσεων του καθενός.

Μετά από λίγες μέρες, ένα νήπιο έφερε το κουτί των αναμνήσεών του και παρουσίασε στην ολομέλεια τα πράγματα που έβαλε μέσα. Είπε: «*Ζωγράφισα και εσένα κυρία και όταν μεγαλώσω και εσύ πεθάνεις θα κοιτάζω τη ζωγραφιά και θα σε θυμάμαι*».

10. Παραμύθι «αντίο Φρέντι»

Ανάγνωση του παραμυθιού. Στη συζήτηση τα παιδιά πολύ συχνά σχολίαζαν ότι, όσα λεγόταν στο παραμύθι, τα είχαμε πει ή κάνει (π.χ. κι εμείς θάψαμε το πουλάκι, το βάλουμε σε κουτί, κι εμείς είπαμε να μιλάμε με τους μεγάλους και τους φίλους μας όταν νιώθουμε λυπημένοι, να ζητάμε βοήθεια). Μοιράστηκαν, επίσης, εμπειρίες τους σχετικά με απώλειες δικών τους κατοικίδιων ζώων (τα συναισθήματά τους τότε και τώρα, καθώς και ότι δεν ξέχασαν τους φίλους τους και ότι συνεχίζουν να τους αγαπούν, χωρίς να τους βλέπουν. Τα παιδιά ανέφεραν ότι ακόμη και το γεγονός ότι τώρα έχουν καινούρια ζώα στο σπίτι, που τα αγαπούν εξίσου, δεν τα εμποδίζει να αγαπούν και να σκέφτονται αυτά

που έχουν χάσει). Συζήτησαν και παραδέχτηκαν ότι αν αγαπάς κάτι ή κάποιον πάρα πολύ, δε μπορεί παρά να λυπάσαι που δεν υπάρχει πια, να θυμώνεις, να νιώθεις μοναξιά και ότι αργότερα θα σταματήσεις σιγά-σιγά να νιώθεις έτσι, θα ξαναβρείς τη χαρά και σίγουρα θα αγαπήσεις άλλους ανθρώπους και ζώα. Τα παιδιά ζωγράφισαν ό,τι τα έκανε εντύπωση από το παραμύθι. Ένα παιδί πήρε το ρόλο του ήρωα του παραμυθιού και τα υπόλοιπα το ρόλο των συμμαθητών του. Του έκαναν διάφορες ερωτήσεις σχετικά με την εμπειρία του.

11. Επίσκεψη στους Βασιλικούς Τάφους της Βεργίνας

-Η ιστορία. Η νηπιαγωγός εξιστόρησε την ιστορία του βασιλείου των Μακεδόνων, αυτήν του Φιλίππου, τι κάνουν οι αρχαιολόγοι, ποιος ήταν ο Μανόλης Ανδρόνικος. Όλα αυτά έγιναν με τη βοήθεια βιβλίων, εικόνων, dvd, H/Y, videos. Τα παιδιά ζωγράφισαν σχετικά και αποφασίστηκε να επισκεφτούν τους Βασιλικούς Τάφους της Βεργίνας.

-Προετοιμασία για την επίσκεψη.

Τα παιδιά, μέσα από βιβλία και H/Y, ήρθαν σε επαφή με τα ευρήματα στους Βασιλικούς Τάφους. Έμαθαν για τη σημασία των ευρημάτων. Σκοπίμως, δεν έγιναν αναφορές στις πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων για τη μεταθανάτια ζωή, ζήτημα το οποίο σχετίζεται άμεσα με τις πεποιθήσεις των οικογενειών τους και μπερδεύει τα μικρά παιδιά, διότι δυσκολεύονται να κατανοήσουν πώς τελικά κάποιος πεθαίνει και ταυτοχρόνως μπορεί να ζει κάπου αλλού. Ωστόσο, κάποιος μαθητής ρώτησε:

-κυρία, αυτοί που πεθαίνουν, πηγαίνουν στους αγγέλους;

-πώς το σκέφτηκες αυτό;

-μού το είπε η μαμά μου.

-ναι, κάποιος άνθρωπος το πιστεύουν αυτό.

Ο μαθητής έδειξε ικανοποιημένος από την απάντηση.

-Επίσκεψη.

Στην επίσκεψη στους Βασιλικούς Τάφους, συνοδοί, και άριστοι συνεργάτες, ήταν οι γονείς, οι οποίοι είχαν ενημερωθεί για τις δραστηριότητές μας στο χώρο. Η ομάδα άλλες φορές παρατηρούσε, περιέγραφε και δούλευε στο σύνολό της και άλλες φορές τα παιδιά, προσπαθούσαν να ανακαλύψουν, να παρατηρήσουν και να ζωγραφίσουν ατομικά. Ο στόχος ήταν να έρθουν σε επαφή με το χώρο ταφής, σε κλίμα ασφάλειας, και να μάθουν με ποιο τρόπο οι αρχαίοι Μακεδόνες έθαβαν τους βασιλείς τους και πώς αυτό μπορεί να συνδεθεί με τη σημερινή πραγματικότητα. Η επίσκεψη διήρκεσε δύο ώρες και, μέχρι το τέλος της χρονιάς, πολλές φορές ρωτούσαν πότε θα ξαναπάμε.

-Επεξεργασία.

Στο σχολείο αποφασίσαμε να δημιουργήσουμε μία μακέτα του Τάφου του Φιλίππου. Τα παιδιά εργάστηκαν ατομικά και ομαδικά, με βοηθητικό υλικό τα σχετικά βιβλία. Χρησιμοποίησαν διάφορα «άχρηστα» υλικά και υλικά της τάξης (π.χ. κουτιά, πλαστελίνη, πινέλα, μαρκαδόρους, μπογιές, χαρτόνια) και ό,τι δημιουργούσαν, το παρουσίαζαν στην ολομέλεια και το τοποθετούσαν στη μακέτα. Όταν τελείωσε η κατασκευή τους, κάλεσαν τους γονείς τους για να τη δείξουν.

-Ταφικά έθιμα, τότε και τώρα.

Με αφορμή τα ταφικά έθιμα στην εποχή του Φιλίππου, τα επεξεργαστήκαμε, συγκρίνοντάς τα με αυτά της σημερινής εποχής, ώστε να προετοιμαστούν τα παιδιά για γεγονότα που θα αντιμετωπίσουν στο μέλλον, στα οποία να μπορούν να δώσουν ένα νόημα. Στη συνέχεια, ο καθένας ζωγράφισε ένα έθιμο όπως γινόταν τότε ή γίνεται σήμερα. Φάνηκε ότι, όσα παιδιά είχαν εμπειρίες απώλειας και συμμετείχαν στις τελετουργίες, μιλούσαν με ένα αβίαστο τρόπο για αυτές (ενδεικτικά ειπώθηκε: «και τώρα οι άνθρωποι φοράνε μαύρα ρούχα», «ναι, και κλαίνε, τους πηγαίνουν σε ένα μεγάλο, μαύρο αυτοκίνητο», «τους βάζουν σε κουτί», «βάζουμε στους πεθαμένους λουλούδια και το Πάσχα αβγά, έτσι για να νιώθουμε

καλύτερα»). Μάθανε τις λέξεις που χρησιμοποιούνται, όπως φέρετρο, νεκροφόρα, μνημόσυνο, μοιρολόγια, νεκρόδειπνο.

12. Συμβολικός αποχαιρετισμός

Κάθε παιδί, σε ένα μικρό χαρτάκι, ζωγράφισε κάτι που έχασε ή πέθανε. Έγραψε μια δήλωση, μια σκέψη ή μια ευχή. Τα περισσότερα ζωγράφισαν ζώα που πέθαναν ή χάθηκαν, παππούδες και γιαγιάδες. Γράψανε: «αντίο», «θα ήθελα να ζούσατε», «σας αγαπώ».

Καλέσαμε τους γονείς των παιδιών στο σχολείο, ώστε να ενημερωθούν για την πορεία και τα αποτελέσματα του προγράμματος και να μελετήσουν, μαζί με τα παιδιά τους, τα έργα που εκπονήθηκαν.

Δέσαμε τα χαρτάκια των παιδιών σε μπαλόνια με ήλιο και, μαζί με τους γονείς τους, μεταβήκαμε σε ανοιχτό χώρο, όπου τα αφήσαμε να «πετάξουν» ψηλά στον ουρανό. Τα παρακολουθήσαμε μέχρι να χαθούν... και με αυτόν τον τρόπο είπαν Αντίο.

13. Τελευταία μέρα στο σχολείο. Αποχαιρετισμοί

Την τελευταία μέρα στο σχολείο, σε χαρτί του μέτρου, τα παιδιά, με καταγισμό ιδεών, επεξεργάστηκαν πώς νιώθουν με το κλείσιμο του σχολείου, τι χάνουν και τι βρίσκουν στην καινούρια φάση της ζωής τους. Αναγνώρισαν ότι έχουν ανάμικτα συναισθήματα. Ένα παιδί είπε πως θα μάς θυμάται πάντα και όλα ανέφεραν ότι η αγάπη δε θα χαθεί εξαιτίας του γεγονότος ότι δε θα βλέπομαστε.

Ζωγράφισε κάθε παιδί τι χάνει και τι βρίσκει το ίδιο. Παρουσίασε ο καθένας στην ολομέλεια και κλείσαμε με μια μεγάλη αγκαλιά...

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα προγράμματα πρόληψης στο σχολικό πλαίσιο, τα οποία σχεδιάζονται έτσι ώστε να βοηθήσουν τους μαθητές να μην εκδηλώσουν προβλήματα κατά τη διάρκεια της ζωής τους στο μέλλον, λειτουργούν σε επίπεδο πρωτογενούς πρόληψης. Αυτά που αντιμετωπίζουν προβλήματα τα οποία εκδηλώνονται ήδη από τους μαθητές, λειτουργούν σε επίπεδο δευτερογενούς πρόληψης (Χατζηχρήστου, 2008δ).

Οι δάσκαλοι μπορούν να παρέμβουν και να βοηθήσουν τους μαθητές τους στην αντιμετώπιση των συνεπειών που σχετίζονται με την απώλεια, που οι τελευταίοι βιώνουν, εκπαιδεύοντάς τους σχετικά, χρησιμοποιώντας κάθε αφορμή η οποία δείχνει το ενδιαφέρον τους ή όταν υπάρχει ανάγκη για κάποιους από αυτούς, με την προϋπόθεση, βέβαια ότι θα είναι σε θέση να την αναγνωρίσουν και θα γνωρίζουν τους τρόπους με τους οποίους θα παρέμβουν (Atkinson, 1980).

Συχνά, σε περιπτώσεις κρίσεων, ενεργό ρόλο αναλαμβάνουν οι ειδικοί της ψυχικής υγείας, σχολικοί ψυχολόγοι). Ωστόσο, μπορεί, όπου είναι εφικτό, να αναλαμβάνουν οι δάσκαλοι πρωτοβουλίες, όταν συνεργάζονται και στηρίζονται από τους ειδικούς (Χατζηχρήστου, 2008α). Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι διαθέτουν σχετική κατάρτιση θεωρείται ότι είναι σε θέση να λειτουργήσουν ως «ενδιάμεσοι σύμβουλοι», ανάμεσα δηλαδή σε μαθητές και ειδικούς ψυχικής υγείας (Μαλικιώση-Λοΐζου, 2009). Βέβαια, σχετικά με την κατάρτισή τους για ζητήματα που αφορούν στο θάνατο, διαπιστώθηκε ότι, μετά από αυτήν, ήταν σε θέση να αντιλαμβάνονται τις γνώσεις και τις αντιλήψεις των μαθητών τους, όχι όμως να διαθέτουν και την απαραίτητη άνεση να διαχειρίζονται τα ζητήματα που προκύπτουν ή να είναι σε θέση να επικοινωνούν με παιδιά που πενθούν με αποτελεσματικότητα και φυσικότητα (Hare & Cunningham, 1988).

Το πρόγραμμα προαγωγής ψυχικής υγείας, το οποίο εκπονήθηκε σχετικά με την απώλεια στη ζωή του παιδιού, είχε αποτελέσματα σε πρωτογενές και δευτερογενές επίπεδο, διότι αφορούσε όλους τους μαθητές της τάξης αφενός και αφετέρου εκείνους που αντιμετώπιζαν κάποιας μορφής απώλεια.

Σε πρωτογενές επίπεδο, δόθηκε η ευκαιρία να συζητηθεί και να αποσαφηνιστεί γιατί κάποιος ή κάτι πεθαίνει, τι γίνεται τότε και ποιες είναι οι συνέπειες (παύση των λειτουργιών του σώματος). Μέσω των δραστηριοτήτων για τα συναισθήματα, κατέστη δυνατόν να τα ονομάσουν, να μπορούν να τα αναγνωρίζουν στον εαυτό τους και στους άλλους, να τα επικοινωνήσουν στις συζητήσεις για τις εμπειρίες τους και να αποδεχτούν ότι απλώς υπάρχουν και δε χρειάζεται να τα αποφύγουν. Αντιλήφθηκαν ότι η ζωή εμπεριέχει πολλούς αποχωρισμούς και απώλειες. Πληροφορήθηκαν για το κοινωνικό πένθος και απέκτησαν γνώσεις, χρήσιμες για τη μελλοντική τους ζωή, όπως υποστηρίζεται στη βιβλιογραφία (Atkinson, 1980).

Σε δευτερογενές επίπεδο, τα παιδιά που βίωναν κάποιας μορφής απώλεια, μοιράστηκαν τις εμπειρίες τους και απενοχοποιήθηκαν, γιατί έλαβαν τη γνώση ότι δεν προκάλεσαν τα ίδια ένα θάνατο ή ένα χωρισμό. Δόθηκαν διέξοδοι σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να ζητήσουν βοήθεια, αλλά και να την προσφέρουν. Οι συζητήσεις για όσους ή όσα τα παιδιά έχασαν, οι δραστηριότητες μνήμης και ο σχολιασμός των αντιδράσεων των ηρώων στις ιστορίες που διαβάστηκαν, τα επέτρεψαν να θυμούνται, να κρατούν στην καρδιά τους αγαπημένους που πέθαναν ή έχασαν και τη σχέση τους. Αναγνωρίστηκε ότι όλα τα δυσάρεστα συναισθήματα κάποτε περνάνε και ότι μπορούν να συνεχίσουν να ζουν με χαρά τη ζωή τους, να αγαπούν και να σχετίζονται με καινούριους ανθρώπους και ζώα, χωρίς να ξεχάσουν αυτούς που δεν υπάρχουν πια, δίνοντας τη δυνατότητα της ανοιχτής έκφρασής τους (Scott-heytes & Peacock, 1997). Ανέπτυξαν, επομένως, δεξιότητες όπως: διαχείριση συναισθημάτων, κατάκτηση τρόπων να ζητάνε και να προσφέρουν βοήθεια, ανθεκτικότητα στις αντίξοες καταστάσεις της ζωής που θα τα οδηγήσει και στην καλύτερη προσαρμογή τους σε αυτές. Φαίνεται ότι η εκπαίδευση στις δεξιότητες αυτές (Hare & Cunningham, 1988) είναι αποτελεσματική και ανταποκρίνεται στις ερωτήσεις και τις απορίες των μαθητών σχετικά με το θάνατο.

Οι γονείς, οι οποίοι αρχικά αντιμετώπισαν το πρόγραμμα με σκεπτικισμό, ενημερωνόταν σε ομαδικό και ατομικό επίπεδο, αναλόγως με τις ανάγκες κάθε παιδιού. Κατά τη διάρκεια του προγράμματος συμμετείχαν με ολοένα και πιο ενεργητικό τρόπο και εκδήλωσαν τελικά μεγάλο ενθουσιασμό για αυτό. Η στενή συνεργασία με τη νηπιαγωγό οδήγησε στην, εκ μέρους τους, αναγνώριση ζητημάτων που αντιμετώπιζαν τα παιδιά, τα οποία δεν είχαν αντιληφθεί και στη διαχείρισή τους με αποτελεσματικότητα.

Το πρόγραμμα, τέλος, υλοποιήθηκε μεν ως απάντηση στα προβλήματα των μαθητών της τάξης, προτείνεται δε ως πρόγραμμα πρόληψης στο σχολικό πλαίσιο, και αντιμετωπίζει τον εκπαιδευτικό ως θεραπευτικό παράγοντα, ο οποίος είναι ικανός να παράσχει κατανόηση, γνώσεις, στήριξη και βοήθεια στους μαθητές (Atkinson, 1980). Όπως αναφέρει και ο Leviton (1977), η εκπαίδευση σχετικά με ζητήματα που αφορούν το θάνατο αποτελεί προληπτική αγωγή ψυχικής υγείας, διότι προετοιμάζει το παιδί για τις συνέπειες που θα υποστεί στο μέλλον λόγω του θανάτου προσφιλούς σε αυτό ατόμου, μειώνει το φόβο απέναντι στο θάνατο, βελτιώνει την αλληλεπίδραση με άτομα στο περιβάλλον του τα οποία πρόκειται να πεθάνουν και τέλος θέτει τους ανθρώπους εν γένει ενώπιον της διερεύνησης των προτεραιοτήτων τους στα σχέδιά τους για τη ζωή.

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που επιχειρήσαμε, διαπιστώσαμε ότι, αν και αναγνωρίζεται η ανάγκη ύπαρξης εκπαίδευσης για το θάνατο, σε ένα πρωτογενές επίπεδο πρόληψης, εντοπίζεται σε υψηλές βαθμίδες εκπαίδευσης (Leviton, 1977). Επίσης, στο βαθμό που μπορέσαμε να διερευνήσουμε, δε βρέθηκαν παρεμβάσεις από εκπαιδευτικούς σε μαθητές νηπιαγωγείου. Ενδεχομένως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, σε περιπτώσεις όπου υπάρχει ανάγκη στήριξης παιδιών που πενθούν, τον κύριο ρόλο αναλαμβάνουν ειδικοί ψυχικής υγείας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Atkinson, L.T. (1980). Teacher intervention with elementary school children in death-related situations. *Death Education*, 4:2, 149-163.

- Bacque, M. (2007). *Πένθος και υγεία, άλλοτε και σήμερα*. Αθήνα: Θυμάρι
- Baum, H. (2007). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό*; Αθήνα: Θυμάρι.
- Engel, G. L. (1977). The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine. *Science*, 196: 129-136.
- Geldard, K. & Geldard, D. (2011). *Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στα Παιδιά*. Αθήνα: Πεδίο.
- Hare, J. & Cunningham, B. (1988). Effects of a child Bereavement training program for teachers. *Death Studies*, 12:4, 345-353.
- Hare, J. & Skinner, D. (1988). A child bereavement training program for parents. *Early Child Development and Care*, 36:1, 31-48.
- Leshan, E. (1998). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Leviton, D. (1977). The scope of death education. *Death Education*, 1:1, 41-56.
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2009). *Η συμβουλευτική ψυχολογία στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- McCown, E. D. & Davies, B. (1995). Patterns of grief in young children following the death of a sibling. *Death Studies*, 19:1, 41-53.
- Moller, D. W. (1990). *On Dying without Dignity: The Human Impact of Technological Dying*. Amityville, NY: Baywood.
- Μονroe, Β. (2005). Παιδιά που πενθούν: Γιατί, πότε και πώς τους παρέχουμε στήριξη. Στο Μ. Νίλσεν (επιμέλεια), *Απώλειες στη ζωή του παιδιού* (pp. 117-131). Αθήνα: Μέρμηνα.
- Μπίμπου-Νάκου, Ι. & Στογιαννίδου, Α. (2005). *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Neimeyer, R. (2006). *Να αγαπάς και να χάνεις*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Νίλσεν, Δ. & Παπάζογλου, Ε. & Ράλλη, Ε. & Χατζηχρήστου, Χ. (2006). Στηρίζοντας παιδιά που θρηθούν και συζητώντας μαζί τους για το θάνατο. Στο Μ. Νίλσεν & Δ. Παπαδάτου (επιμέλεια), *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή* (pp. 89-105). Αθήνα: με τη χορηγία του ιδρύματος Μποδοσάκη.
- Παπαδάτου, Δ. (2005). Απώλειες στη ζωή του παιδιού. Στο Μ. Νίλσεν (επιμέλεια), *Απώλειες στη ζωή του παιδιού* (pp. 13-23). Αθήνα: Μέρμηνα.
- Scott-heyess, G. & Peacock, V. (1997). Growing through loss: A group for bereaved children. *Child Care in Practice*, 4:1, 33-41.
- Stevenson, R. (2006). Ο ρόλος του σχολείου στην υποστήριξη των Παιδιών που έρχονται αντιμέτωπα με το πένθος και το θρήνο. Στο Μ. Νίλσεν & Δ. Παπαδάτου (επιμέλεια), *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή* (pp. 119-139). Αθήνα: με τη χορηγία του ιδρύματος Μποδοσάκη.
- Worden, W. (1996). *Children and Grief. When a parent dies*. NY: Guilford Press.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2008α). *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο, (Στήριξη των παιδιών σε καταστάσεις κρίσεων)*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2008β). *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο, (Αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων)*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Χατζηχρήστου, Χ. (2008γ). *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο, (Δεξιότητες επικοινωνίας)*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Χατζηχρήστου, Χ. (2008δ). *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο, (Διαδικασία επίλυσης συγκρούσεων)*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Διδακτικό υλικό

Ηλιόπουλος, Β.(2011). Εφτά κουτσούνες αδελφές. *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 80, 12-20.

Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας (1979). Κ. Νίνου (επιμέλεια), Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Λουκοπούλου, Λ & Χατζόπουλος, Μ. (1980). *Φίλιππος, Βασιλεύς Μακεδόνων*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χατζηνικολάου, Σ. (2007). *Αντίο Φρέντι*. Θεσσαλονίκη: Copy City.

Χατζηνικολάου, Σ. (2007). Εκπαιδευτικό υλικό, πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ, ΥΠΕΠΘ και ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ.

Χατζηχρήστου, Χ. (2008). *Τετράδιο δραστηριοτήτων για μαθητές Προσχολικής και Πρώτης Σχολικής Ηλικίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Υλικό για γονείς: Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου (2009), ενημερωτικό φυλλάδιο. Αθήνα: Μέριμνα.

Στοιχεία επικοινωνίας:

Αικατερίνη Κοκοζίδου, lakisper@yahoo.com

Ευθυμία Γώτη, efigoti@yahoo.gr